

Ю.І.Зінченко (Київ)

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ПРОБЛЕМА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ (до 60-річчя депортації)

Найдраматичніші сторінки історії ХХ ст. пов'язані з Другою світовою війною, яка втягнула до своєї орбіти 61 державу. Україна вступила у війну не як самостійна держава зі своїм військом, укріпленими кордонами. Вона була не суб'єктом, а об'єктом різних тоталітарних систем. "Перед Другою світовою війною, - зазначав В. Плющ, - Україна в національно-духовному відношенні являла собою кладовище, кладовище замордованих мільйонів людей, кладовище мовчазних стероризованих мільйонів. На цьому кладовищі нібито панувала смертельна тиша... Але це була лише уявна тиша. Глибоко в підземеллі пробуджувалося життя українського народу, жила, як і раніше, вільна думка цього народу, жили мрії про вільне існування у своїй незалежній державі, виростили нові кадри борців за світле майбутнє"¹.

В такому ж становищі перебували й інші республіки колишнього СРСР, у тому числі Кримська АРСР. Упродовж своєї багатомісячної історії Крим завжди був своєрідним місцем перетину культур та інтересів різних народів. Півострів відігравав також важливу стратегічну роль. Велике значення мав він для радянського військового командування. Гітлер теж приділяв значну увагу Криму, вимагаючи нейтралізації цього "радянського авіаносця для завдання ударів по румунських нафторозробках". При цьому нацистська верхівка планувала перетворити його на район німецької колонізації. "Крим повинен бути звільнений від усіх чужинців і заселений німцями"² - таке рішення було прийняте на нараді в ставці Гітлера 16 липня 1941 р.

Як іронію долі можна сприймати той факт, що майже через три роки - 11 травня 1944 р. Сталін утілює цю людожерську ідею у життя. Півострів буде очищено, але не від чужинців, а від корінних мешканців краю, а заселено переважно росіянами.

Серед дослідницьких проблем з етнічної історії України особливе місце посідає проблема вивчення кримськотатарського етносу як через її малодослідженість, так і через її структурну складність. Слід також зазначити, що Автономна Республіка Крим є, з одного боку, єдиною автономією в складі України, а з іншого, - справді, історично, політично, етнічно найскладнішим регіоном серед етноісторичних областей держави.

З огляду на зазначені вище фактори історія кримськотатарського народу становить значний науковий інтерес. Проте порушення цієї проблеми потребує не тільки розгляду конкретного емпіричного матеріалу, а й вивчення низки питань, зокрема міжетнічної взаємодії та формування складу населення на різних етапах історичного процесу.

На сьогодні серед науковців не існує однозначної думки щодо статусу кримськотатарського народу. Слід також зазначити, що не існує і жодного законодавчого акту, де кримські татари визнавалися б за корінний народ Криму та України.

Хто ж вони - кримські татари? Національна меншина у державі чи корінний народ? Запитання це не риторичне й не арифметичне. Бо ніколи жодна національна меншина не мала і не претендувала на самовизначення лише

тому, що її національний, історичний та культурний центри знаходилися за межами держави, в якій вона з різних причин перебувала. Кримські ж татари сформувалися як нація на півострові й хочуть відроджувати свою культуру, релігію, зберігати свою національну самобутність на своїй історичній батьківщині. Позбавлення їх цієї можливості означає для них етнічну смерть. Сучасні міжнаціональні конфлікти доводять, що кожна етнічна група хоче жити на своїй історичній землі в умовах власної державності. Однак не слід забувати про те, що загальний генофонд людства протягом десятків тисяч років складався під могутнім впливом національного чинника. І якщо Україна стала на шлях правової демократичної держави, слід дотримуватися тих міжнародних документів, які визнає людство. Так, у Декларації принципів, схвалених 4-ою Генеральною асамблеєю Всесвітньої ради корінного населення зокрема записано, що "...корінне населення має виняткове право на свої традиційні землі та ресурси, які забрано у нього без вільної й компетентної згоди...". Такого ж висновку дійшли і члени місії Ради з безпеки та співробітництва в Європі, що перебували на півострові у березні 1992 р.

Сьогодні в Криму мешкають представники 110 націй, народностей і національних груп. Усі вони роблять внесок у розвиток економіки й культури півострова. І тому надавати одній етнічній групі перевагу над іншою лише через її походження або чисельність безпідставно й не має нічого спільного з правами людини, із законними правами народів, із справжньою демократією.

Верховна Рада України за часи незалежності ухвалила низку законодавчих актів стосовно депортованих народів Криму. Але неприйняття закону про статус кримськотатарського народу серйозно обтяжує етнополітичну ситуацію на півострові. Це стосується і законопроекту "Про національно-культурну автономію", який затримується вже другим складом Верховної Ради, що має дати змогу нацменшинам утворювати свої представницькі органи (союзи, ради, спілки тощо). Законопроект увів би в правове поле України зокрема такий орган, як Меджліс.

Упродовж своєї багатовікової історії Крим був своєрідним місцем перетину культур й інтересів різних народів, відіграючи важливу стратегічну роль у першу чергу для Росії, що не могло не позначитися на долі його населення і передусім татар. З кінця XVIII ст., особливо після приєднання України, Росія починає активно рухатися на південь, у Крим. Першою серйозною, хоча й невдалою спробою здійснити цей намір були кримські походи часів Софії Олексіївни. Перед початком тієї війни Москва вимагала від Туреччини віддати півострів та фортеці, що закривали виходи в Азовське і Чорне моря, а також виселити всіх татар з Криму. Фактично вона вперше проголосила свою південну політику. Постійні війни Росії й Туреччини впродовж XVIII- XIX ст. утягували у свою орбіту Крим, що врешті закінчилося приєднанням півострова до Росії 9 квітня 1783 р. Офіційний привід для загарбання Криму було викладено Катериною II: "Преобразование Крыма в вольную и независимую область не принесло спокойствия России и обратилось лишь в новые для нее заботы со значительными издержками. Опыт времени с 1774 г. показал, что независимость мало свойственна татарским народам, чтоб охранять ее, нам нужно всегда быть вооруженными и при существовании мира изнурять войска трудными движениями, делая большие затраты как бы во время войны... Такая канитель с крымской независимостью принесла уже более семи миллионов чрезвычайных расходов. Принимая во внимание все эти обстоятельства, мы приняли решение дать другой оборот крымским делам... и сделать на будущее время Крымский полуостров не гнездом разбойников и мятежников, а территорией Русского государства. Ввиду этих соображений мы с полной доверенностью объявляем всем нашу волю на при-
^ЯУ 0130-5247. *Укр. іст. журн.*, 2004, № 3

своение Крымского полуострова и на присоединение его к России"³. Саме за часів Катерини і пролунав заклик: "Нашим победоносным оружием их истребить и земли их вконец опустошить, как такой народ (маються на увазі кримські татари. - *Авт.*), от которого никакой пользы, ни выгоды быть не может"⁴. Курс на вигнання кримських татар, як й інших народів півострова, розпочався ще у 1778 р., коли О. Суворов переселив усе християнське населення в Азовську губернію (близько 31 тис. вірмен та греків).

З 1784 р. починається новий етап прилучення Криму до "цивілізації", який призвів до того, що тисячі татар спродали за безцінь свої землі й утекли до Румунії. Кримський суддя Сумароков, який перебував на півострові 1802 р., вважав, що переселенців було близько 300 тис. (народонаселення Криму, яке до приєднання дорівнювало понад 500 тис, згідно з результатами першого перепису, проведеного 1793 р., становило вже 205 617 осіб обох статей і різного віку, враховуючи російське військове козацтво, чиновників, усіх росіян та інших прийшлих, які оселилися тут упродовж 10 років з часу приєднання півострова). Нарешті, після Кримської війни до Туреччини з краю переселилося, за офіційними даними, 192 360 чол. обох статей, тобто дві третини всього населення. Як вважали історики того часу, 1861 р. кримський народ фактично зник. Він залишив півострів, прилучився до мусульманства й загубився у його масі. Татарське населення Криму ненабагато перевищувало 100 тис.⁵.

За офіційними даними, в 1863 р. 784 татарські села та аули Таврійської губернії були пустою. Коли про вимушену еміграцію кримських татар дізнався Олександр I, він сказав, що не слід заважати їм у переселенні, розглядаючи це як сприятливий привід для "визволення" від них краю.

Після оволодіння півостровом Катерина II почала відбирати в населення найбільш родючі й кращі землі, даруючи їх своїм фаворитам, дворянам, чиновникам. До 1796 р. було відібрано та роздано майже 290 тис. десятин землі. Слідом за земельним пограбуванням у Криму запроваджується кріпацтво, яке в 1796 р. розповсюдилось і на вільних батраків. Усе це, безперечно, примушувало татар кидати свій край, що з* свою чергу завдавало значної шкоди його економіці. Аби якимось чином підтримати економіку півострова, з 1784 р. туди на запрошення уряду прибувають переселенці з різних країн. Якщо за перші три роки після приєднання тут оселилося 160 колоністів, то в першій половині XIX ст. у Криму було поселено понад 30 тис. душ (зокрема менонітів - 9828, німців - 9844, болгар - 1584)⁶.

В національній політиці царського уряду того часу дуже чітко вимальовується шовіністичне ставлення до татар, яке набувало рис духовного та фізичного геноциду. Вже на початку XIX ст. з Криму висилаються у глиб Росії представники мусульманського духовенства, а також окремі мурзи. Усіх висланих було позбавлено права повертатися до півострова. З 1829 р. починаються релігійні утиски, а зважаючи на відданість кримських татар законам шариату, стає зрозумілою ще одна з причин, за якої останні кидали свій край. Аби знищити їх національну самосвідомість, 1883 р. було проведено широкомасштабну операцію по вилученню не тільки у духовенства, а й в усіх татарських сім'ях старовинних рукописів і книг. Незабаром, за розпорядженням міністра внутрішніх справ, усіх їх було спалено.

В 90-х рр. XIX ст. безвихідне становище безземельних татар, що залишилися в Криму, викликало їх нову еміграцію. Однак царський уряд не завадив цьому, а, навпаки, поспішив роздати кинуті землі новим власникам. Це призвело до того, що у 1897 р. в краї із загальної кількості населення Таврійської губернії 1 447 790 осіб 70,8% становили росіяни й лише 13% - татари. Ці цифри красномовно свідчать про те, яким чином Крим перетворювався на російський півострів.

Щоб мати повне уявлення про ставлення у той час до кримських татар, звернемося до спостережень дослідника Криму Є. Маркова, які він зробив відразу після Кримської війни. Бесіда з візником-росіянином, що його супроводжував, послужила йому матеріалом для аналізу та узагальнень. "Зізнаюсь, мене вразила ця непорушна фортеця переконань, незалежних від будь-яких фактів, ця органічна впевненість у зверхності свого і в усьому над усім чужим, це нічим не виправдане й воднораз нічим не приховане презирство до татарина, як до чужого. Я бачив, що земляк багато брехав на татар безсоромно, але водночас розумів, що брехня ота цілком щира і зовсім йому необхідна. На такому несправедливому, майже тваринному ставленні до свого та чужого корениться те інстинктивне почуття національності, сили якого не замінити ніякою освітою й яке у зоології виявляється в грубших формах антипатії кішки до собаки. Тільки таким цілісним, винятковим поглядом на свою племінну особливість можна пояснити багато важливих сторінок, де особливо напружено виявлялися народна воля і народна сила. Про зраду татар під час севастопольської війни ямщик говорив як про речі, що не підлягають найменшому сумніву; тут він поділяв сумну помилку громадської думки цілої Росії. Проте такий погляд на татарина необхідний для повноти ставлення російського мужика до нехристя"⁷.

Підбиваючи підсумок періоду між приєднанням Криму до Росії та початком ХХ ст., слід зауважити, що татари зазнавали культурного, економічного, релігійно-ідеологічного й національного гніту у Російській імперії, у житті втілювався заклик, висловлений статським радником ПЛевашовим: "...Возбудить в соотечественниках своих большее против прежнего внимание на сих диких, но многочисленных и столь вредных и опасных не только для нас, но и для всей Европы народов, дабы потомки не оставили взять надлежащие меры ко всякому оных искоренению по примеру Астрахани и Казани"⁸.

Найдраматичнішим в історії татар стало ХХ ст., в якому відбулася суцільна депортація їх з Криму. Те, до чого прагнула царська Росія, вдалося здійснити більшовицькому режиму. Історія людства не знала такої тотальної депортації народів, яку провадив сталінський режим у 40-х рр. ХХ ст. Досить пригадати переселення німців Поволжя, калмиків, карачаївців, чеченців, інгушів, балкарців та інших народів. Не оминула лиха доля і кримських татар. 18 травня 1944 р. стало днем скорботи в історії цього народу: протягом доби було вигнано з рідних домівок, посаджено в товарні вагони й відправлено на спецпоселення тисячі людей. У той день тавро "зрадник" було поставлено на старих, жінках, немовлятах, на всьому кримськотатарському народі.

Розв'язання національного питання по-більшовицькому почалося в 30-ті рр. розprawою над національними кадрами республік Радянського Союзу. Було зроблено перші кроки у набутті досвіду по переселенню населення з різних регіонів країни. Тоді ж створено переселенські відділи з відповідними структурами при РНК союзних республік. Корінні народи під різними приводами насильно переселялися в інші регіони країни, а на їхніх територіях селили інших. На виконання постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 21 квітня 1940 р. планувалося тільки з України переселити до Новосибірської, Омської, Челябінської областей, Алтайського, Красноярського краю й Казахської РСР 31 600 господарств колгоспників⁹.

Але для тотальної депортації необхідний був привід. Його знайшли - ним стала війна. Звинувативши цілі народи у пособництві гітлерівцям і зраді, їх насильно переселяли в задалегідь визначені райони Радянського Союзу.

Щодо татар, то ще під час війни до відповідних органів надходили доповідні з Криму про нібито повну підтримку ними окупаційної влади та зраду. Вже в квітні 1944 р., коли точилися бої за півострів, до Державного коміте-

ту оборони було направлено доповідні, підписані Л. Берією, про зрадницькі дії кримських татар щодо радянської влади. 11 травня 1944 р., на другий день після визволення Севастополя, Сталін підписав постанову ДКО про виселення останніх. А вже 20 травня Берія доповідав йому, що відповідну операцію завершено й до місць спецпоселень відправлено 180 тис. чол. Однак це здалося замалим, і Берія починає повну стерилізацію півострова. Для цього знаходиться вже відоме обґрунтування - співробітництво з німцями. Під це звинувачення потрапляють 12 422 болгарина, 15 040 греків, 9621 вірменин, 1119 німців, 3652 іноземних підданих, а також цигани. 4 липня 1944 р. Берія доповідав Сталіну, що з Криму виселено 225 009 осіб. Якщо ж підрахувати всіх насильно вивезених з півострова у 1941-1944 рр., то ця цифра становитиме близько 393 тис. жителів - представників майже 20 національностей. Усіх їх, за винятком відправлених на роботу до Німеччини й Австрії у період нацистського терору в Криму, було розселено на території 81 національно-державного утворення Радянського Союзу: 8 союзних та 9 автономних республік, 4 країв і 60 областей¹⁰. "Тотальна депортація та початок геноциду кримських татар, - підкреслював МДжемілев, - через місяць після повернення у Крим радянських військ перевершили всі найгірші очікування. Це було, окрім іншого, ще й якнайбільшою зрадою з боку радянської влади, оскільки більша частина чоловічого населення кримських татар, яка перебувала в армії від самого початку війни, продовжувала у цей час проливати свою кров на фронтах за ту ж саме радянську владу"¹¹.

Внаслідок депортації, а також мобілізації та призовів до Червоної армії, евакуації цивільного населення, втрат під час окупації загальна кількість населення півострова восени 1944 р. скоротилася до 370 тис. чол. Це стало приводом для того, щоб 30 червня 1945 р. президія Верховної Ради СРСР затвердила подання президії Верховної Ради РРФСР про перетворення Кримської АРСР на відповідну область у складі Російської Федерації.

В той же час із східних регіонів Росії до Криму переселяють десятки тисяч росіян, які повинні були піднімати зруйноване війною господарство краю. Але як й у часи Катерини II, так і наприкінці 40-х - на початку 50-х рр. більшість прибулих не могли сприйняти особливості життя та господарювання на півострові. Тому певна кількість новоприбулих втекла з місць поселення.

Під час "переяславської" кампанії 1954 р. 19 лютого того ж року президія Верховної Ради СРСР прийняла указ "Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР" з огляду на спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські й культурні зв'язки між Кримом та Україною. В усіх засобах масової інформації Радянського Союзу цей акт характеризувався як "прояв непорушної дружби двох братніх народів", а у буденному спілкуванні - як "подарунок великого російського народу українському".

На той час на території півострова проживали 1,2 млн чол. Серед них - 785 тис. міського й 417 тис. сільського населення¹². Варто додати, що уряд сприяв широкому заселенню області українцями. На початку 50-х рр. сюди відправляли до 3 тис. сімей щорічно. Всього за 1950 - 1954 рр. в Криму облаштувалося 13,7 тис. сімей переселенців¹³. Однак етнічний склад населення істотно не змінився: на 1959 р. українці становили 22,3 відсотка, а росіяни - 71,4 % мешканців області. Наступний перепис (1970 р.) зафіксував тут уже більш розмаїту етнічну картину. Відсоток росіян скоротився до 67,3 і трохи збільшився (до 26,5 %) українців. Майже незмінним такий етнічний склад населення області проіснував до середини 80-х рр.¹⁴.

Приєднання Криму до України мало неординарне значення. По-перше, суттєво змінювався етнонаціональний статус населення півострова та УРСР

у цілому. По-друге, республіка мала прийняти на себе частину морально-правової відповідальності комуністичного режиму за депортації 1944 р. й їх наслідки. Нарешті, закладалися нові фактори і тенденції взаємовідносин України та Росії на майбутнє, обумовлені чинниками, пов'язаними з географічним й адміністративним статусом півострова.

Що ж стосується спецпереселенців з Криму, то на 1 січня 1954 р. цей контингент налічував 202 464 особи. З них - 165 629 татар, 36 835 греків, болгар, вірмен та ін.

У вересні 1953 р. МВС СРСР подало до ЦК КПРС і РМ СРСР пропозиції про звільнення спецпоселенців. Пропонувалося звільнити понад 1,8 млн чол. Серед кримських татар це мали бути діти до 16 років, учні віком понад 16 років, які навчаються в навчальних закладах; жінки старше 55, та чоловіки старше 60 років; члени й кандидати у члени КПРС та їхні сім'ї; особи, нагороджені орденами і медалями СРСР й їхні сім'ї; сім'ї загиблих при захисті Батьківщини; жінки, що вийшли заміж за спецпоселенців; інваліди та тяжкохворі особи.

Але ці пропозиції пролежали без руху. І тільки в квітні 1954 р. президія ЦК КПРС, розглянувши пропозиції МВС СРСР, у принципі ухвалила постанову з цього питання, однак визнала, що їх слід вирішувати щодо кожного контингенту окремо. На 1 січня 1955 р. чисельність спецпоселенців з Криму становила: 118 351 татарин, 1057 греків, 8606 болгар, 5679 вірмен та 2087 чол. інших національностей.

У другій половині 50-х - 60-х рр. поряд із зміцненням українського національного руху активізувалася боротьба за реальне визнання прав етнонаціональних меншин УРСР. Особливого значення набуло змагання за етнонаціональну самобутність татар.

Кримськотатарський рух у своєму розвитку пройшов ряд етапів. Виділимо з них два, що датуються 1956 - 1964 рр. і 1964 - 1969 рр., відповідно появи й найбільшої активності татар у намаганні повернутися до Криму.

Важливою подією для цього руху став XX з'їзд КПРС. У рамках реалізації його рішення 28 квітня 1956 р. з'явився указ президії Верховної Ради СРСР "Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, балкарців, турків-громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної війни". Указ дозволяв реабілітованим повертатися в місця колишнього проживання. Водночас ст. 2 указу встановлювала, що зняття обмежень з осіб, перелічених у статті першій, не супроводжується поверненням їм майна, конфіскованого при виселенні. За своєю суттю указ був не тільки половинчастим, а й не менш антиконституційним і антигуманним, ніж прийнята 11 травня 1944 р. постанова щодо народів Криму. Татарам було видано паспорти, але не знято обвинувачень у зраді Батьківщини. Крім того, без особистої розписки про відмову претендувати на залишене на півострові майно паспорта їм не видавали.

Рада Міністрів УРСР 17 липня 1956 р. прийняла відповідну постанову, якою зобов'язала Міністерство внутрішніх справ УРСР, виконкоми обласних, Київської та Севастопольської міських рад забезпечити виконання указу.

Дії союзного і республіканського керівництва об'єктивно породжували серед кримських татар протест, сприяли формуванню й зростанню їх національного руху. Зазначимо, що географічні рамки останнього на початку десталінізації обмежувалися Узбекистаном - місцем найбільшого розселення депортованих з Криму народів.

Уже в період оголошення указу сотні татар відкрито висловлювали своє незадоволення рішенням владних органів і наполягали на внесенні суттєвих змін до законодавчого акта. Чимало їх категорично відмовлялися давати будь-яку розписку про ознайомлення з текстом указу, а 233 з них зробили на

розписках написи з вимогами повернути їм конфісковане майно й надати дозвіл на виїзд до Криму.

У червні 1956 р. у ЦК КПРС розглядалася можливість повернення на історичну батьківщину калмиків, балкарців, карачаївців, чеченців та інгушів, але враховуючи невелику чисельність цих національностей і недостатню заселеність залишених ними територій, відновлення їхньої автономії вважалося недоцільним. Ще більш категоричними були висновки щодо долі кримськотатарського народу. Враховуючи, що півострів було заселено на основі планового переселення, найбільш доцільним уважалося створення для татар обласної автономії на території Узбецької РСР, де проживало 140 тис. кримських татар, а природні й кліматичні умови республіки були найбільш близькими до умов їх колишнього проживання.

Згубну національну політику стосовно депортованих народів було продовжено у листопаді 1956 р. прийняттям відповідної постанови ЦК КПРС про відновлення національної автономії калмицького, карачаївського, балкарського, чеченського та інгуського народів. Шостий пункт постанови визначав: "Визнати недоцільним надання автономії татарам, що раніше проживали у Криму, маючи на увазі, що колишня Кримська АРСР була автономією не лише татар, а являла собою багатонаціональну республіку, в якій татари становили менше 1/5 частини всього населення і що у складі РРФСР є національне автономне об'єднання - Татарська АРСР. Разом з тим роз'яснити татарам, що раніше проживали в Криму та прагнуть до національного об'єднання, про їх право поселитися на території Татарської АРСР".

Указана постанова обмежувала розселення татарського народу не лише у Криму, а й в інших регіонах України. У постановах ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР визнавалося недоцільним розселення депортованих кримських татар, німців, греків, болгар, вірменів на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської областей. У зв'язку з цим обласним, міським, районним виконавчим комітетам заборонялося приймати колишніх спецпоселенців, а тих, хто влаштувався у згаданих областях до прийняття постанови, рекомендувалося вислати в інші регіони України.

Характеризуючи форми й методи вияву кримськотатарського національно-визвольного руху, слід зазначити, що найбільш масовими у 50-х - 1-й половині 60-х рр. були петиційні звернення індивідуального та колективного характеру. Значення цієї кампанії важко переоцінити, бо в процесі її здійснення сформувалася і пройшла апробацію організаційна структура кримськотатарського руху. Його ядром стали ініціативні групи по підготовці петицій та збору підписів, які послідовно об'єднувалися у межах вулиці - села - району - міста - області. Діяльність ініціативних груп спрямовувала відповідна республіканська група, яка координувала всю загальну петиційну кампанію не лише в Узбекистані, а й в інших регіонах країни.

В 1-й половині 60-х рр. було організовано постійне представництво кримських татар у Москві. Водночас у місцях спецпоселень створювалися "ініціативні групи сприяння партії та уряду у вирішенні національного питання кримськотатарського народу".

Загалом кульмінаційним у плані вимог парламентського типу є звернення кримськотатарського народу до XXIII з'їзду КПРС, яке підписали понад 120 тис. чол. Основними їх вимогами були організоване повернення і компактне розселення на території Криму, а також повернення політичного й національного рівноправ'я. В документі зазначалося, що будь-яке рішення, котре не передбачатиме виконання цих вимог, фактично означатиме закріплення безправного становища татар та підтверджуватиме злочин, що його було скоєно проти цього народу у 1944 р. Спроби ж надання "культур-

но-національної автономії" або ж подібні рішення без повернення до Криму будуть лише намаганням створити видимість вирішення проблеми.

Слід зазначити, що під впливом руху татар було прийнято указ президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. "Про громадян татарської національності, які проживали в Криму". Він знімав з останніх необгрунтовані звинувачення у зраді, але разом з тим ігнорував їхні національні інтереси й права. Вкотре декларувалося, що татари, які раніше проживали на півострові, "вкоренилися на території Узбекикої та інших республік, вони користуються всіма правами громадян, беруть участь у громадсько-політичному житті, обираються депутатами Верховної Ради і місцевих рад депутатів трудящих, працюють на відповідних посадах у радянських, господарських, партійних органах, для них ведуться радіопередачі, видається газета рідною мовою, здійснюються інші культурні заходи"¹⁵.

Одночасно з указом було прийнято постанову президії Верховної Ради СРСР, яка роз'яснювала, що громадяни татарської національності, які раніше проживали в Криму, та члени їхніх сімей користуються правом, як і всі громадяни Радянського Союзу, проживати на території СРСР відповідно до чинного законодавства про працевлаштування й паспортний режим. На практиці зрівняння у правах означало штучне регулювання переселення кримських татар за допомогою прописки. Про це свідчить те, що лише 18% останніх, які мешкають нині на території Криму, переселилися сюди до 1979 р.¹⁶ Зрозуміло, що половинчасті заходи указу не задовольняли ані кримськотатарських представників, ані центральну та республіканську владу. Проблема повернення депортованих до півострова залишалася відкритою.

Спробою центральної влади затушувати питання було рішення про проведення оргнабору татар для працевлаштування у Криму. Він розпочався весною 1968 р. й проходив під безпосереднім контролем ЦК, міськкомів, райкомів КП Узбекистану, за участю Державного комітету по використанню трудових ресурсів УРСР і Кримського облвиконкому.

Оргнабір мав суттєві штучні обмеження, які змушували цілі сім'ї діяти самостійно. Впродовж 2-ої половини 60-х - початку 70-х рр. до півострова та в інші області України прибуло близько 7 тис. депортованих осіб й їхніх нащадків¹⁷.

У 2-й половині 70-х рр. владні структури СРСР вдалися до інших форм приборкання кримськотатарського національного руху. Серед них - спроба створення в Узбекистані нових адміністративно-територіальних районів у місцях компактного проживання татар. Показово, що ці райони утворювалися на загалом не освоєних землях. Розгорнулася широка пропаганда щодо відсутності коштів для переселення до Криму, небажання України приймати, а Узбекистану відпускати вказану категорію населення з метою утримати кримських татар від цього акту.

Все це свідчило про те, що урядові кола усвідомлювали руйнівну для системи силу визвольного руху кримських татар і намагалися якомога скоріше його приборкати. По-друге, вони опосередковано вказували, що цей останній став важливим фактором суспільно-політичного життя СРСР та України, з яким потрібно було рахуватися. Тому в січні 1974 р. президія Верховної Ради СРСР скасувала ст. 2 указу від 28 березня 1956 р., що забороняла грекам, вірменам, болгарам і татарам повертатися на півострів, на колишні місця їхнього проживання.

Новим явищем у кримськотатарському національно-визвольному русі стало поєднання його внутрішніх чинників із зовнішньополітичними. В 70-х -80-х рр. унаслідок широкого викриття причин, ходу та наслідків етногеноциду, питання про кримських татар посіло помітне місце у діяльності

Комітету прав людини, асоційованого з Міжнародною лігою прав людини в Нью-Йорку й Міжнародним інститутом людини у Страсбурзі, "Групи 73", асоційованої з Міжнародною організацією прав людини в Парижі, а також Міжнародної амністії, Гельсінської групи та ін. Дієву допомогу визвольному руху надавав національний центр кримських татар у США і створений при ньому фонд "Крим".

Друга половина 80-х рр. відзначилася найбільшою результативністю в кримськотатарському національному русі. З весни 1986 р. практично припинилися судові переслідування організаторів визвольної боротьби й почалося звільнення раніше засуджених. Зокрема, в грудні 1986 р. було достроково звільнено одного з лідерів руху - Мустафу Джемілева.

Якісно нового розмаху кримськотатарський рух набув у 1987-1988 рр. Відбувалися мітинги та демонстрації татар безпосередньо у Криму. На основі існуючих груп почали оформлюватися перші політичні організації кримськотатарського народу. Все це готувало реальне підґрунтя для переходу в практичну площину питання про повернення депортованих на Батьківщину.

Демократизація радянського суспільства, зокрема послаблення адміністративних обмежень у репатріації кримськотатарського населення, з одного боку, і половинчастість рішень, що приймалися владними структурами СРСР й УРСР, з іншого, - призвели до помітного піднесення національного руху. Його очолили Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР) і Національний рух кримських татар (НРКТ). Побіжний перегляд програмних заяв дозволяє дійти висновку, що на початковому етапі існування вказаних організаційних структур між їхніми програмами не було суперечностей та обидві вони орієнтувалися на нову, масову репатріацію татар і відтворення кримської національної державності. ОКНР відіграла провідну роль у проведенні в червні 1991 р. у Сімферополі курултая кримськотатарського народу, який створив представницький орган - Меджліс. 28 червня 1991 р. курултай ухвалив "Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу", відповідно до якої Крим проголошувався національною територією останнього, де тільки він має право на самовизначення відповідно до міжнародних правових актів. У Декларації наголошувалося, що відносини між кримськими татарами й іншими етнічними групами, що живуть на півострові, повинні будуватися на основі взаємної поваги, визнання людських і громадянських прав та інтересів, має бути забезпечене суворе дотримання політичних й інших законних прав усіх людей, незалежно від етнічної належності. Курултай висловився проти визнання відновленої на референдумі 20 січня 1991 р. Кримської АРСР, виходячи з того, що вона створювалася не як національно-територіальне утворення, а як адміністративно-територіальна одиниця. Цей акт розцінювався як спроба юридичного закріплення результатів депортації¹⁸.

Аналіз характеру і змісту прийнятих курултаєм документів дозволяє дійти висновків, що вони відбивали, по-перше, новий етап розвитку кримськотатарського руху, який характеризувався певним радикалізмом. По-друге, останній особливо виявлявся в формі послідовного проведення принципу винятковості права на самовизначення кримських татар за рахунок порушення прав решти жителів півострова. По-третє, рішення курултая викликали негативну реакцію не тільки серед нетатарського населення, а й з боку західних експертів¹⁹.

На рубежі 80-х - 90-х рр. криза тоталітарного режиму у СРСР вступила в останню фазу. Спроби оновлення суспільства шляхом так званої політики перебудови та гласності вивели на арену громадсько-політичного життя нові сили. На чільне місце висувалися завдання національно-культурного відрод-

ження, вільного розвитку всіх етносів України. Проголошення незалежності держави відкрило шлях до правового врегулювання національних відносин, захисту прав нацменшин, задоволення їхніх потреб. Після всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., Меджліс розробив проект Конституції Кримської республіки, в якому право на самовизначення закріплювалося лише за кримськими татарами, караїмами й кримчаками, що викликало настожену, а подекуди й ворожу реакцію нетатарського населення півострова, призвело там до надмірної політизації.

Особливості "поновлення" кримської автономії, формування та розвиток її політичного спектра, етнічна і соціальна напруженість на півострові висунили перед Президентом, Верховною Радою й урядом України ряд гострих проблем, насамперед пов'язаних з поверненням та облаштуванням депортованих народів, інтеграцією їх у Криму й Україні.

Позитивний резонанс викликало зняття будь-яких обмежень щодо місць проживання татар після їх повернення до півострова. Сьогодні вони проживають у 9 містах та 14 районах Автономної Республіки Крим (АРК), їхня чисельність сягає понад 250 тис. чол.

У червні 1996 р. відбулася перша сесія III курултаю, на якій зазначалося про необхідність повної реабілітації та відновлення прав депортованих народів; запровадження справжньої рівності державної, кримськотатарської й російської мов у діяльності органів влади; відновлення історичної топоніміки півострова; спрощення процедури надання татарам громадянства України, що дало б їм право участі у виборах, приватизаційних процесах тощо. Станом на січень 1996 р. 176 тис. кримських татар не мали українського громадянства і були практично позбавлені можливості брати участь у громадсько-політичному житті півострова. Після підписання відповідної угоди з Узбекистаном, за даними на серпень 1999 р., з понад 61 тис. татар - громадян цієї країни, колишніх мешканців Криму - 58% скористалися можливістю стати громадянами України. Серед татар, які проживають в Узбекистані (понад 200 тис. осіб), поміняли громадянство менше двох тис. осіб. Тривають переговори з Росією, Таджикистаном, Казахстаном та Киргизією про підписання домовленостей, які б спростили вихід кримських татар з громадянства цих країн²⁰.

Невирішеність вимог, що їх висуває кримськотатарське населення, створює напругу, призводить до радикалізації його національного руху. Як заявив лідер партії "Адалет" С. Керимов, тиск на керівництво автономії й центру триватиме доти, доки гарантії для татарського народу не буде закріплено у Конституції Криму, доки не буде відновлено державність останнього²¹. Політичне представництво інтересів народу продовжує Національний рух кримських татар (НРКТ, лідер В. Абдураїмов), формується також новий суспільно-політичний рух "Міллер" (голова Л. Арифов), що свідчить про соціальне розшарування серед населення. Адже в окремих соціальних груп - різноманітні політичні симпатії та відповідно різні політичні представники.

Мітинги пам'яті й протесту, масові маніфестації, пов'язані з 55-ою річницею депортації, знову привернули увагу владних структур до нагальних проблем татар. Як крок назустріч вимогам визнати Меджліс і курултай, можна розглядати створення Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України, призначення М. Джемілева головою цієї Ради, а також Ради аксакалів при голові Верховної Ради АРК - консультативно-дорадчих органів, які повинні репрезентувати національний рух на вищих щаблях державної влади.

Активізація етнодержавотворчих процесів наприкінці 80-х - на початку 90-х рр. в Україні супроводжувалася могутньою хвилею національного та релігійного відродження, якісного оновлення церковного життя.

Події 11 вересня 2001 р. сколихнули людство і прикували його увагу до таємничої й маловідомої сфери ісламського світу. Мусульмани, кількість яких на планеті сягає 1 млрд 260 млн, на початку XXI ст. нагадали про себе як про важливий політичний чинник.

На початку 2002 р. в Україні (за різними оцінками) нараховувалося від 1,2 до 1,8 млн мусульман. Сьогодні в їх середовищі відбуваються складні процеси. Так, надмірне запізнення з розв'язанням соціально-економічних, юридичних проблем натуралізації та облаштування татар на теренах Криму сприяло утворенню тут критичної, потенційно вибухонебезпечної ситуації. На сьогодні останні не сповідують тактику насильницьких дій. Але наслідком подальшої консервації важких умов їх життя може бути виникнення й оформлення організацій і рухів, які активно домагатимуться від влади поліпшення свого становища. У разі переходу кримськотатарського народу або його частини до більш дійових форм протесту проти свого злиденного становища мусульманські інститути, що діють в АРК (Духовне управління Криму - 276 громад та 29 поза реєстрацією), в окремих випадках можуть стати катализаторами й інтеграторами бойової енергії населення.

Відбувається також активізація ісламу. Вже з'явилися ісламізовані форми політичних рухів серед кримських татар. Яскравим проявом їх інституалізації стало створення Партії мусульман України.

У травні 2004 р. виповнилося 60 років з того трагічного дня, коли кримськотатарське населення було депортоване з півострова. Шістдесят довгих років цей народ прямує важкою дорогою до свого дому. Це не проста дорога, і хочеться вірити, що вона, врешті-решт, приведе до мети.

Протягом багатолітньої історії кримські татари були тісно пов'язані з Україною, її народом. Але історія цих зв'язків замовчувалася та фальсифікувалася. В радянській історіографії старанно закреслено майже всі світлі сторінки зв'язків півострова з Україною.

Доля українців і кримських татар 30-х - 40-х рр. дивовижно схожа: знищення інтелігенції й національних святинь, боротьба з так званим "націоналізмом", голодомор тощо. Народна пам'ять, історичні документи зберігають і те, як наші народи витримали часи нацистської окупації, як разом воювали на фронтах проти гітлерівців, партизанили у Криму та в Україні.

Чимало бруду було вилито на кримських татар й українців, які опинилися в окупації. Ця ж історіографія старанно замовчувала про татарські села, знищені нацистами, не обмовлялася про масові розстріли, забораних у рабство. Історію українсько-кримськотатарських зв'язків, а також повноцінну історію татарського народу, ще треба написати.

Кримські татари вбачають в Україні, її народі, єдину надію у вирішенні своїх проблем. І на підтвердження цього наведемо уривок із заяви, яку було виголошено на одному з мітингів: "Ми віримо Україні, яка впродовж століть боролася за свою свободу й незалежність та нарешті досягла цього. Ми впевнені, що така волелюбна держава, яка поклала мільйони кращих своїх синів і дочок на вівтар свободи, не стане на заваді національному самовизначенню іншого народу"²².

¹ Національні меншини України у XX ст.: Політико-правовий аспект. - К., 2000. - С.179.

² "Совершенно секретно! Только для командования": Документы и материалы. - М., 1967. - С. 104.

³ Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар. - М., 1992. - С.269.

⁴ Там само. - С.270.

⁵ Большая советская энциклопедия. - М., 1937. - Т.35. - С.307.

⁶ Усов С. Население Крыма за 150 лет - в связи с экономикой края // Крым. - 1928. - № 1. - С. 67.

⁷ Марков Е. Очерки Крыма: Картины крымской жизни, истории, природы. - СПб., 1902.

- ⁸ Санин Г. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. - М., 1987.
- ⁹ ЦЦАГО України. - Ф. 1. - Оп. 6. - Спр. 582. - Арк. 81.
- ¹⁰ Зінченко Ю. Кримські татари. Історичний нарис. - К., 1998. - С. 109.
- ¹¹ Там само. - С. 105.
- ¹² Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. - Львів, 1996. - С. 221.
- ¹³ Очерки истории Крымской областной партийной организации. - Симферополь, 1981. - С. 223, 243.
- ¹⁴ Підраховано за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. - М., 1974.
- ¹⁵ Кримські татари. 1944 - 1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців. - К., 1995. - С. 34.
- ¹⁶ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. - К., 2000. - С. 239.
- ¹⁷ Там само. - С. 240.
- ¹⁸ Там само. - С. 285.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само. - С. 326.
- ²¹ Там само.
- ²² Зінченко Ю. Назв, праця. - С. 129.

Резюме

У статті розглядається історична доля кримських татар від приєднання півострова до Росії до сьогодення, наслідки депортації, проблеми адаптації в умовах незалежної України.

The Crimean Tatars historical fate from the ancient times to contemporaneity, as well as the deportation consequences and adaptation problems in the conditions of the independent Ukraine are being scrutinized in the article.